

Dannecker og Thorvaldsen

af Bjarne Jørnæs

Thorvaldsen var sin tids mest produktive billedhugger. Ved siden af selv at skabe værker, rådgav han andre billedhuggere og påtog sig at overvåge yngre kollegaers frembringelser. Han overtog en stor opgave fra en anden som i tilfældet de tolv apostle til Vor Frue Kirke i København, oprindeligt tiltænkt H. E. Freund, men han afstod også fra at deltage i en kappestrid om bestillingen på dronning Luises gravmæle til Berlin, som således tilfaldt C. D. Rauch.¹

Overfor yngre billedhuggere var Thorvaldsen hjælpsom og rådgivende, overfor ældre, som Antonio Canova, ofte kritisk. Overfor den tyske Johann Heinrich Dannecker var han høfligt anerkendende, så vidt man kan læse i kilderne, men en af tidens vigtigste monumentbestillinger i Stuttgart, *Schillerstatuen*, tilfaldt danskeren, dog ikke fordi han var gået bag om ryggen på byens egen billedhugger, men fordi komiteen anså dennes psykiske tilstand som en hindring for arbejdets gennemførelse. Inden da havde de sammen arbejdet på udsmykningen af kapellet på Rotenberg lige uden for Stuttgart, dog indirekte fra Thorvaldsens side, idet han kun optrådte som rådgiver for nogle yngre billedhuggere.²

Som to af deres tids berømteste billedhuggere kunne Dannecker og Thorvaldsen ikke undgå at høre om hinanden, blandt andet gennem den fælles ven, maleren Gottlieb Schick. Inden deres møde i 1819 havde Dannecker henvendt sig til sin danske kollega i Rom for at få anbefalet en dygtig marmorhugger til opgaver i Stuttgart.³ Da Thorvaldsen i 1819 ville besøge sit fædreland efter at have opholdt sig i Rom fra 1797, lagde han vejen over Stuttgart for at se brødrene Boisserées malerisamling. Han var i selskab med maleren J. L. Lund, der i Rom var blevet påvirket af Nazarenerne og også interesserede sig for gammel neder-

landsk og tysk kunst. En visit hos Dannecker indgik også i programmet, og de to billedhuggeres møde er beskrevet i to kilder, der i deres små uoverensstemmelser afspejler forfatterens tilknytning til hver sin kunstner, Heinrich Rapp til Dannecker og Just Mathias Thiele til Thorvaldsen.

Rapp skrev:

»Ein Zögling von Dannecker fand nämlich auf der Rückkehr von einer Fussreise bei der letzten Station zwei Reisende, die eben auf der Post umspannen wollten, und bat um einen Platz in dem Wagen, der ihm ganz willig eingeräumt wurde. Unterwegs wusste er viel von seinem Meister und dessen Werken zu erzählen und setzte endlich hinzu, dass derselbe mit Sehnsucht einen Besuch von dem berühmten Thorwaldsen erwartete. »Ey,« – entgegnete man ihm – »da wird er nicht lange mehr warten dürfen, denn der bin ich«. – Man kann sich das freudige Erstaunen des Kunstjägers denken, der nun nichts Angelegeneres hatte, als nach dem Sprung aus dem Wagen der Werkstätte zuzueilen und sein Glück zu verkünden. Dannecker machte sich sogleich auf, den fremden Ankömmling zu begrüßen, dieser aber hatte den Gasthof nicht betreten, um nur recht bald den teuren Kunstgenossen zu sehen. So begegneten sich diese beiden Männer das erstemal auf der Strasse unter freiem, offenem Himmel. Was sich so suchet, das versteht sich auch leicht: Ein Blick, ein Hände-druck und sie waren auf immer verbunden. Von diesem Augenblick an trennten sie sich auch nicht mehr bis zu dem möglichst entfernten Abschied, und Thorwaldsen legte seinem Aufenthalt, der nur kurz dauern sollte, einen Tag um den andern zu. In der Werkstätte des deutschen Künstlers fand sich der edle Däne wie zu Hause, denn hier war vielleicht noch mehr als er gesucht

hatte. Und diese Werkstätte kann nun von sich sagen, dass die drei grössten Bildhauer unserer Zeit in ihr geweiht haben.«⁴

Hos Thiele genfortælles Thorvaldsens Stuttgart-besøg på følgende måde:

»På den sidste Station før Stuttgart, ved Waldenbuch, nærmede et ungt Menneske sig Vognen, medens der skiftedes Heste, og af Samtalen med Postillonen hørte Thorvaldsen, at han bad om, at måtte sidde op hos ham til Byen. Da han der mødte Afslag, fandt Thorvaldsen, at det var en vakker, ung Mand, som man jo kunde tage ind i Vognen, og indbød ham med sin sædvanlige Venlighed. Underveis kom Samtalen igang. Den unge Tourist fortalte, at han var Billedhugger, Elev hos Dannecker, at han under en kort Fraværelse havde af Bladene erfaret, at man ventede den store Billedhugger fra Rom, den berømte Thorvaldsen, i Stuttgart, og at han nu ilede tilbage i det Håb at få ham at see. – »De kan see ham strax,« afbrød Lund, »han sidder der ligeoverfor Dem!« Naturligviis fulgte der nu endeel godmodig Skiemt paa denne Overraskelse, og Danneckers Elev havde den Ære at føre Thorvaldsen til sin Mesters Studio.

Opholdet i Stuttgart varede i flere Dage. Foruden Danneckers Værksted – hans Kristus-Statue var netop under Arbeide – var den boisséréeiske Samling af ældre, tyske og nederlandske Malerier dagligt en Gienstand for Thorvaldsens besøg«⁵

Et samarbejde mellem de to billedhuggere kom kort efter deres møde på tale: et monument for Goethe i Frankfurt i form af et tempel med en Goethe-buste af Dannecker og en relieffrise med motiver fra *Hermann und Dorothea* af Thorvaldsen, et usædvanligt emne for den klassisk orienterede dansker.⁶ Hans møde med den *Christus-statue*, Dannecker netop arbejdede på, kom måske til at åbne hans øjne for en kristen motivverden, der tidligere kun havde spillet en lille rolle i hans værk. Hjemkommen til København skete der det, at Thorvaldsen foreslog at udføre en Kristus-statue til Slotskirken, hvilket blev accepteret, men under yderligere forhandlinger med kommissionerne for Christiansborg Slot og Vor Frue Kir-

ke kom man frem til, at Kristus-statuen skulle opstilles i Frue Kirke, og de hos Freund bestilte apostelstatuer skulle overgå til den ældre billedhugger. Herved tilsidesattes også en altertavle til Frue Kirke af J. L. Lund, mens Freund fik stillet andre bestillinger til slottet i udsigt. Da Thorvaldsen forlod København i august 1820, var det med bestillinger på næsten alle større billedhuggerarbejder til København i lommen. Freund fik et knæk, han aldrig overvandt, og de bestillinger, der blev afgivet til ham, blev aldrig udført i deres fulde omfang.⁷

1821, året efter Thorvaldsens tilbagekomst til Rom, stod hans *Kristus-statue* færdig som originalmodel. Den blev meget forskellig fra Danneckers udformning og endte som protestantismens foretrukne Kristus-billede for de næste hundrede år. Danneckers *Christus* blev opstillet langt fra alfarvej, i et kapel i Zarskoje-Selo i Rusland og hos fyrstefamilien Thurn und Taxis, mens Thorvaldsens stod i Københavns hovedkirke og efterhånden blev kopieret i forskellige størrelser og materialer til kirker og på grave verden over. Kristi let svungne bevægelse hos Dannecker er hos Thorvaldsen blevet en mere frontal stilling; også det indholdsmæssige budskab er forskelligt. Danneckers på fodstykket indhugne »Per me ad patrem«, Sønnen som formidler til Vor fader. Dette erstatter Thorvaldsen med skriftstedet »Kommer til mig«, så hans Kristus selv tager imod beskueren.⁸

Den hannoverske Legationsrath A. Kestner forklarer i sine *Römische Studien* figurens enkelhed i form og bevægelse med følgende anekdote:

»Von keinem seiner Werke habe ich ihn so gern, in seiner naivanalytischen Art, reden gehört, als von der Christusstatue, gerade in der Zeit, als er den Gedanken der einfachen Bewegung dieser Figur zur Reife gebracht hatte. »Simpel muss so eine Figur sein«, sagte er, »denn Christus steht über Jahrtausenden. Dies ist«, fuhr er fort, »die ganz gerade stehende menschliche Figur« – uns stellte sich aufrecht, die Arme niederhängend, ohne alle Bewegung und Ausdruck. Jetzt entfernte er,

mit gelinder Bewegung, die Arme und beide offenen Hände mit leise gekrümmten Ellenbogen vom Körper. So hielt er inne und sagte: »kann eine Bewegung simpler sein, als ich jezt bin? und zugleich drückt es seine Liebe, seine Umarmung der Menschen aus, so wie ich es mir gedacht habe, dass der Haupt - Charakter von Christus ist«, Nichts zufriedneres kann man sehen, als seine Miene, mit der er diese Erklärung begleitete; aber ohne allen Stoltz in dem mildesten Erscheinen.«⁹

I forbindelse med bestillingen til Vor Frue Kirke gjorde Thorvaldsen brug af en arbejdsgang, der i stor udstrækning byggede på medarbejdere, ellers ville en så stor opgave aldrig have kunnet fuldføres. Den omfattede *Kristus og de tolv apostle* til kirkens indre samt facadens frontongavls statuegruppe forestillende *Johannes Døberens Prædiken* på tolv skulpturer, nogle af disse endog bestående af to figurer. Sammenstillingen af disse værker så Thorvaldsen som et program, som det fremgår af en samtale med en skribent fra Stuttgart, Dr. Wolfgang Menzel:

»Thorwaldsen denkt sich nun eine protestantische Kirche folgendermassen. Vorn am Eingange soll Johannes der Prediger die Christen gleichsam einladen, da Wort zu hören. Im Innern sollen zuerst die Propheten und Sibyllen in der Vorhalle, dann im Chor in zwei sich gegenüberstehenden Reihen die Apostel stehen und jeglicher in seiner Art eine andere Kraft oder Zugend, die das Christenthum verlangt und hervorruft, ausdrücken. Den Schlusspunkt soll aber Christus bilden, wie er liebend die Arme öffnet: kommt alle herbei, die ihr mühselig und beladen seyd. Wort und That, Rede und Kraft sollen in den Dienern, die Liebe aber, das höchste, immer nur in Christo dargestellt werden. Vor ihm aber soll ein Engel das Zauberbecken halten.

Diese Idee ist so sinnreich als schön und gewiss ächt christlich.«¹⁰

Til alle disse skulpturer udførte Thorvaldsen bozzetti, modellerede skitser i ler på mellem 20 og 55 centimeters højde, som for at bevares blev afstøbt i gips. Herefter modellere-

de en elev skulpturen op i fuld størrelse i ler, Thorvaldsen eftergik den, og den afstøbtes i gips.¹¹ Efter denne originalmodel udførtes værket i marmor, for *Johannes Døber-gruppens* vedkommende i terracotta, igen af specialister inden for dette område. Modelleringen af apostelstatuerne stod på i første halvdel af 1820'erne, så da der fra Stuttgart i 1823 indløb en bestilling på bozzetti til og tilsyn på fremstillingen af tre evangeliststatuer til kapellet på Rotenberg, betød det kun fortsættelsen af en arbejdsmetode, der allerede var indarbejdet. Netop denne effektive arbejdsform i Thorvaldsens atelier var det måske, der bevirkede, at Dannecker ikke kom til at stå for hele bestillingen.

Til kapellet på Rotenberg, der på én gang skulle være mausolæum og russisk-ortodoks kirke og blev opført mellem 1820 og 1824 af arkitekten Giovanni Salucci for Wilhelm I over hans afdøde, russisk fødte gemalinde Katharina Pawlowna, ønskedes i 1822 fire evangeliststatuer. Selv om Dannecker tilbød at udføre modeller til alle fire, fik han kun overdraget Johannes-statuen, mens hans elev Theodor Wagner skulle stå for Lukas. Matthæus og Markus blev efter forskellige overvejelser overdraget til to unge billedhuggere p.t. i Rom, Johann Leeb og Johann Nepomuk Zwerger under den forudsætning, at Thorvaldsen leverede skitser og tilså udførelsen. De ham først foreslåede billedhuggere, J. E. Mayer og J. W. Braun, forkastede Thorvaldsen med følgende ord, som den württemberg'ske chargé d'affaires Friedrich Kölle refererer i et brev af 11. juni 1823 til Oberhofmeister Seckendorff:

»Ich kenne Hr. Mayer nur vom Sehen, Hr. Braun ganz nicht. Was ich thue, geschieht aus Verehrung für Ihren König, ohne Interesse, aber nur meine Schüler verstehen mich, nur für sie kann ich für Güte der Arbeit bürgen. Ich werde auch an den Modellen überall nachhelfen, wie ich bey den Statuen für das Copenhagener Giebelfeld gethan habe. Sehen Sie diesen an, dass sie nicht von mir sind? Ich musste: nein aus Ueberzeugung antworten: »Es soll etwas hinauskommen, was werth ist, neben Dannecker zu stehen, aber man wird

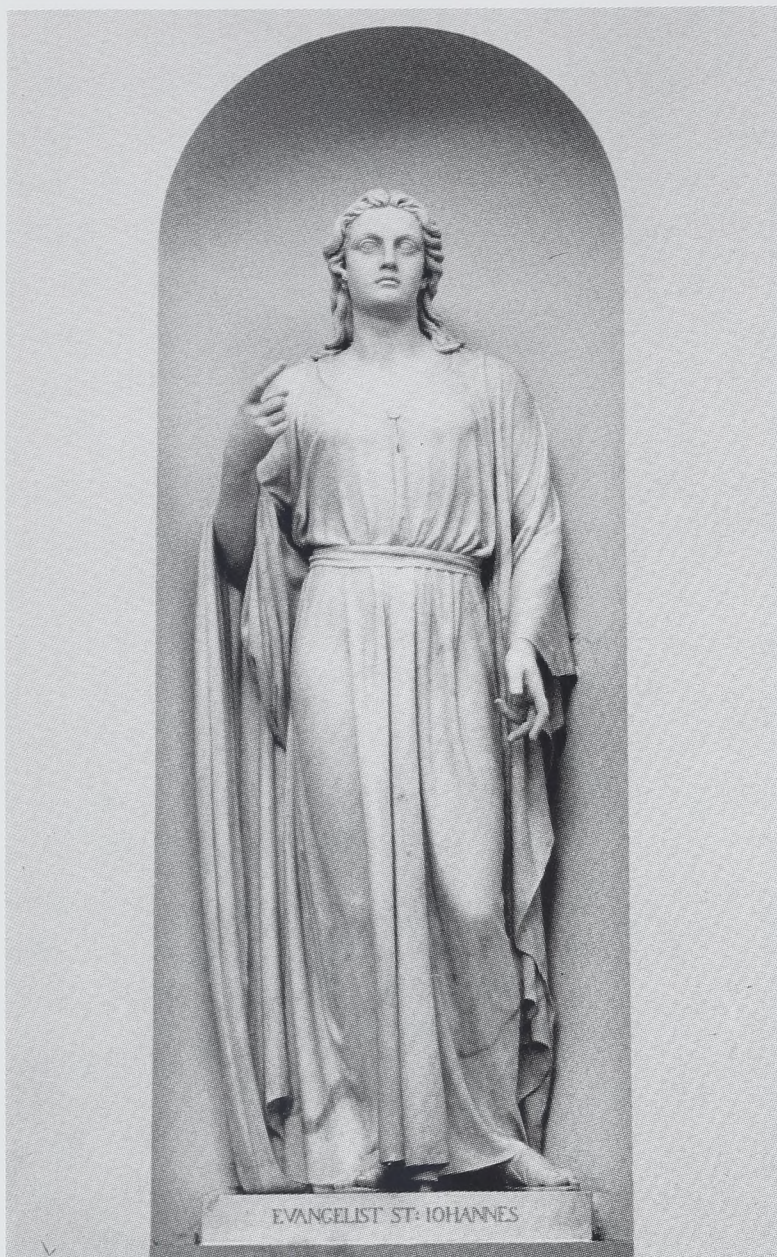

Fig. 1. Johann Heinrich Dannecker: *Johannes*. 1823-28. Marmor. Grabkapelle Rotenberg.

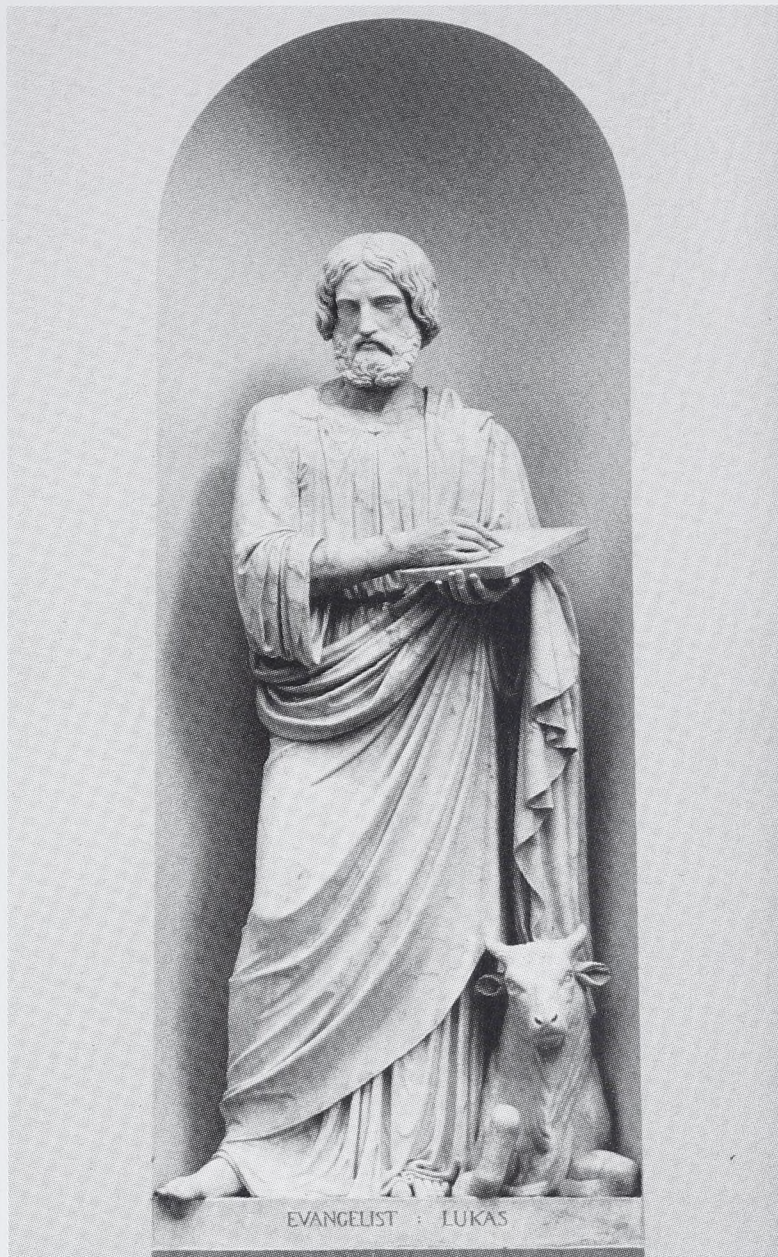

Fig. 2. Theodor Wagner: *Lukas*. 1823-25. Marmor. Grabkapelle Rotenberg.

mir nicht zumuthen, mich mit Künstlern einzulassen, welche ich weder als folgsame Schüler, noch als fertige Arbeiter kenne.«¹²

Den 3. oktober samme år kunne Kölle sende kontrakten om udførelsen af de to evangeliststatuer underskrevet Leeb, Zwerger og Thorvaldsen til Stuttgart. Af brevet fremgår det endvidere, at den danske billedhugger også tilså Wagners Lukas, selv om den allerede var ret fremskreden.¹³ Fordelingen af statuerne på så mange kunstnere skulle fremskynde deres fuldendelse; havde Dannecker alene stået for opgaven, var dens løsning ikke gået så hurtigt. De tre i Rom udførte evangelister stod færdige i marmor i 1825, Johannes først i 1828.

Til gengæld er Danneckers bidrag til kapellet den mest usædvanlige af statuerne, en

evangelist *Johannes* uden sit kendetegn ørnen (fig. 1). Som Christusstatuen illustrerer dette værk et udsagn, skriftstedet: »Drei sind Zeugen auf Erden: Der Geist das Wasser und das Blut; und diese Drei sind Eins.« Hænderne taler igen et tydeligt sprog – med Adolf Spemanns ord: »Ein gewisses Pathos und grosse Innerlichkeit ist der Figur nicht abzustreiten.«¹⁴ Langt mere traditionelle er de tre andre evangelister – også i forhold til Thorvaldsens »egne« apostle til København.

Wagners *Lukas* (fig. 2) blev påbegyndt som bozzetto under Danneckers opsyn; i 1823 er Wagner kommet til Rom og under den danske billedhuggers påvirkning. Tilblivelsen af statuen kan følges gennem brevvekslingen med Dannecker trykt hos Spemann.¹⁵ Efter ankomsten til Rom skrev Wagner 14. maj 1823, at

Fig. 3. Hermann Ernst Freund: *Lukas*. 1822-23. Gips. Slotskirken, København.

hans første visit havde været hos Kölle, der var optaget, og derefter ledsaget af Zwerger hos Thorvaldsen. Dennes atelier og Kristusstatuen imponerede, og den ældre billedhugger gik venligt med til at tilse tilblivelsen af Lukasstatuen. Og Wagner fortsætter: »Nun fand ich endlich gestern nach langem Zuchen ein Studium, wie sie es hier nennen. Es ist gerade über von der Wohnung Thorvaldsens, er hat nur 6 Schritte zu mir zu gehen. Er sagte mir auch gestern Abend, es seye ihm recht, dass es so nahe sey, er werde mich recht oft besuchen. Es ist freylich ziemlich klein u. Etwas feucht, was aber fast alle hier sind, hat dafür den selteten Vortheil, dass es einen hölzernen Boden und einen Ofen hat. Es liegt in der Via Sistina auf Trinità di monte, gehört einem Abate Uggeri u. kostet monatlich 3 Scudi. Ich werde es Anfangs Juni beziehen.«¹⁶

Den 2. juni kunne Wagner referere Thorvaldsens mening om *Lukasstatuen* til sin lærer i Stuttgart: »Thorvaldsen hat meine Skizze gesehen u. mir seine Meinung auf folgende Art darüber mitgetheilt. Da die Herren Architekten gewöhnlich so schlechte Nischen machen, und eine Nische schon an sich etwas äusserst Wiederwärtiges für den Bildhauer seye, so müsse man sich gar nicht binden, u. mit der Figur so weit als möglich herausgehen.«¹⁷ Problemet om figurer i nicher løste Thorvaldsen for sit eget vedkommende ved at gøre sine apostelfigurer for store til de oprindelige nicher i Vor Frue Kirke, så de måtte tilmures, og statuerne anbringes i kirkeskibet foran murpillerne.

I et brev af 23. juli beskrives, hvordan Thorvaldsen blandede sig lidt mere i statuens udformning og holdt på, at attributet oxen skulle tilføjes, da hans figurer ville indeholde Matthæus' engel og Markus' løve.¹⁸ Sidst i november var den store model færdig, og 6. december skrev Wagner:

» – Ich glaubte Th. weder wegen der Stellung noch wegen den Attributen widersprechen zu können. Vorzüglich weil er mir zu verstehen gab, dass er ja auch zwey zu machen habe und wünsche, dass sie zusammen harmoniren. Wegen den Attributen behauptete er, ausser Johannes seyen die drei übringen ohne diese gar nicht zu unterscheiden und auf keinen fall werde man sehen, dass es Evangelisten seyen. Es seyen Figuren die schreiben, oder auf ein Buch oder Tafel hindeuten. Er meint sogar auch Johannes könne sich ohne Adler nichtgut Aussprechen. – Th. nahm sich meiner sehr an und ich glaube Ursache zu der Meinung haben zu dürfen, dass er aufrichtig gegen mir war, das er gerade nicht gegen jeden ist. Er sagte mir öfters ein junger Künstler müsse die Natur sehr respektiren um Etwas Gutes zu machen und machte mich oft auf Nuancen aufmerksam, erst in den letzten Wochen sprach er sich vortheilhaft über meine Arbeit aus. Wie er das letzte Mal da war, fragte er mich, wie meine Figur den jungen Künstlern gefalle, worauf ich ihm sagte, dass er selbst wissen werde, dass sich wenige so aus-

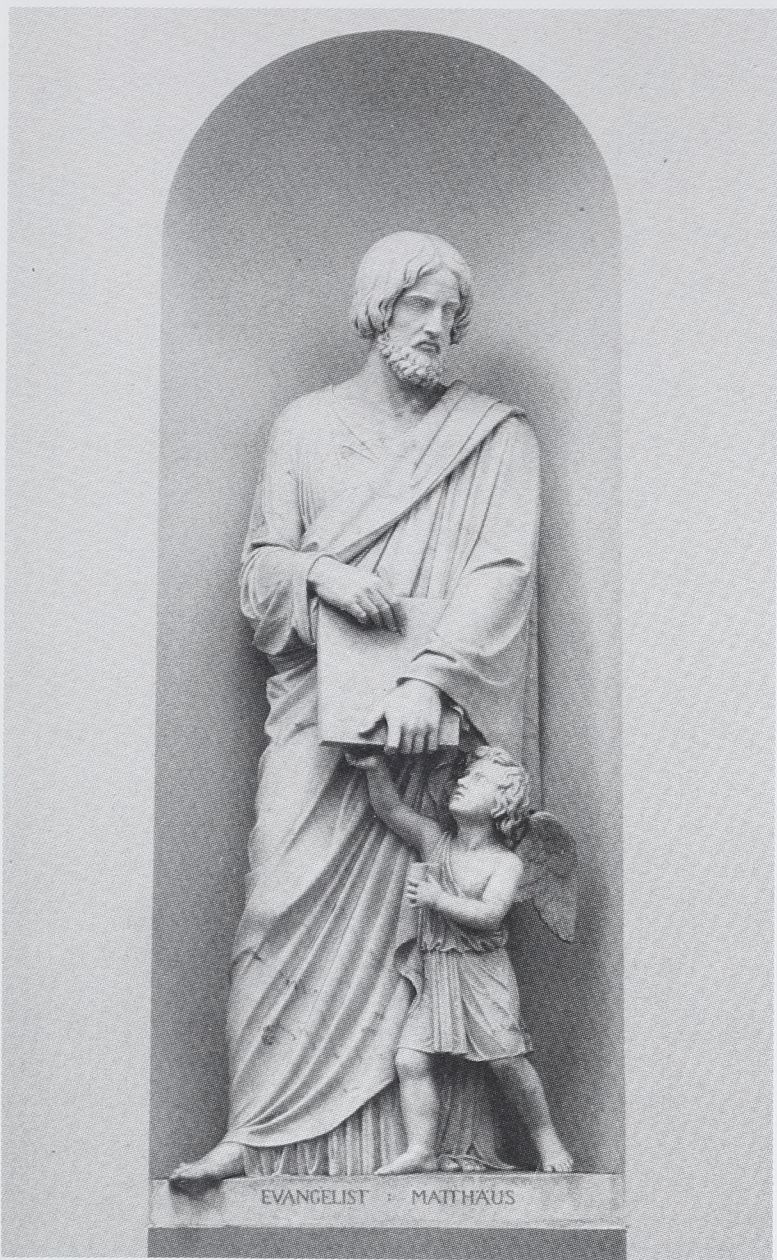

Fig. 4. Johann Leeb: *Matthæus*. 1823-25. Marmor. Grabkapelle Rotenberg.

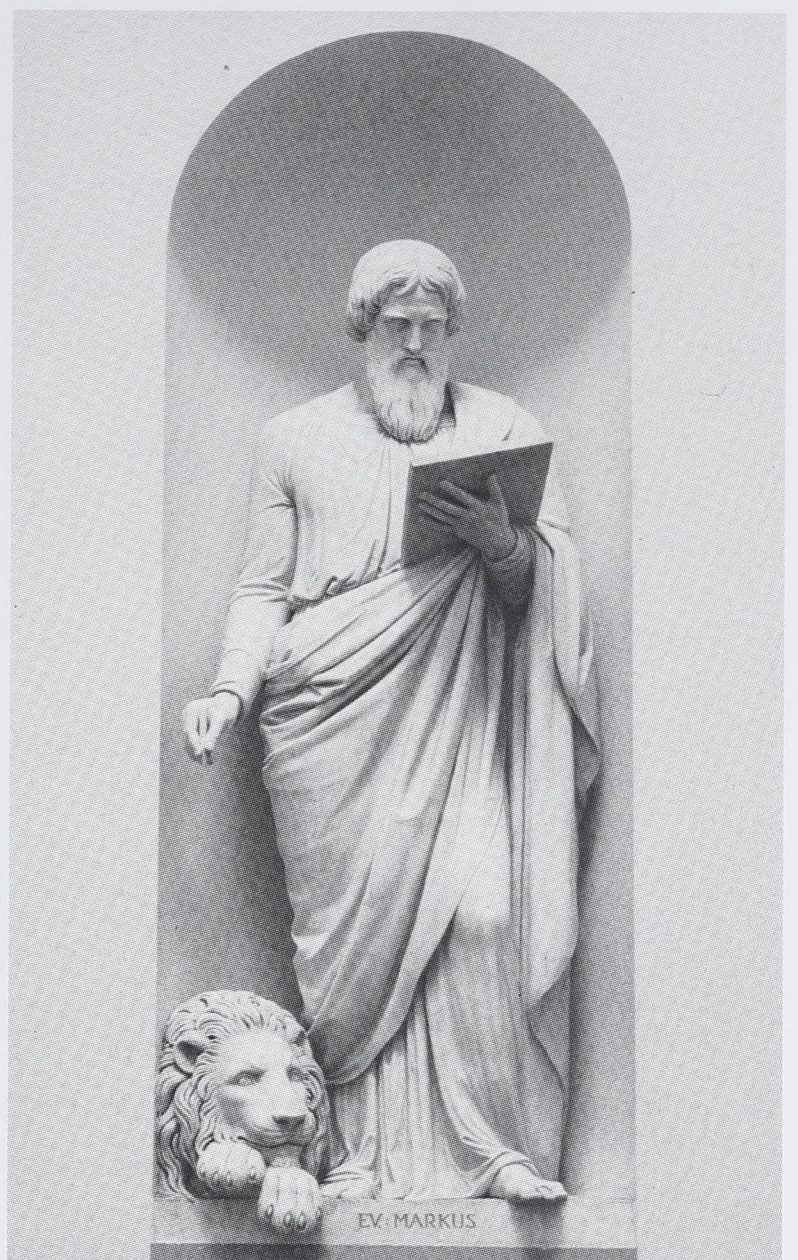

Fig. 5. Johann Nepomuk Zwirger: *Markus*. 1823-25. Marmor. Grabkapelle Rotenberg.

sprechen, wie sie denken und ich mich deswegen nicht darauf verlassen könne. Er sagte mir ich solle nun formen lassen.«¹⁹

I samme brev nævner Wagner også, at de to andre unge billedhuggere havde fået skitserne fra Thorvaldsen og skal til at gå i gang med modellerne. I brevene til Dannecker omtales Thorvaldsens *famulus* H. E. Freund som en mand, der lever op til sit navn. Mærkeligt nok nævner Wagner ikke, at den venlige kollega netop i 1823 havde fuldendt en *Lukas-statue* til Slotskirken i København (fig. 3), et værk der har mange lighedspunkter med hans egen figur. Mon Thorvaldsen også har rådgivet Freund? Kilderne nævner det ikke, men den yngre billedhugger led af mangel på tro på sig selv og har ikke kunnet undgå en vis påvirkning fra de apostelstatuer, der stod i det atelier, han dagligt færdedes i.

Står Wagners Lukas både Thorvaldsen og Freund nær er Leebs *Matthæus* (fig. 4) og Zwirgers *Markus* (fig. 5) entydigt påvirket af den ældre kunstner, udført som de er efter hans – ikke bevarede – bozzetti. Som for apostelstatuernes vedkommende var det skitserne, Thorvaldsen udførte egenhændigt; hvad der adskiller evangelisterne fra apostlene er, at han i mindre grad har lagt en sidste hånd på de store originalmodeller. Evangeliststatuerne er trods alt lidt mindre prægede af Thorvaldsens form end apostlene, lidt mere forsigtige i deres udtryk.

Dette er især tydeligt for *Matthæus*-statuens vedkommende, som indgår i begge rækker. I Frue Kirke står denne apostel og evangelist i en kontrapost-stilling præget af energi, og englen indgår harmonisk i kompositionen. Leebs *Matthæus* står mere lige op og ned,

Fig. 6. Bertel Thorvaldsen: *Matthæus og Johannes*. Antagelig 1821. Blyant og pen. 110 x 174 cm. Thorvaldsens Museum.

mens englen i dens anbringelse foran figuren virker tilføjet, selv om dens gøren opmærksom på skrivetavlen skal forklare dens tilstedeværelse. Markus af Zwerger er den mindst personlige af evangelisterne, så tæt står den hele rækken af Thorvaldsens apostle.

Blandt Thorvaldsens tegnede skitser til apostlene findes et blad med en Johannes og en Matthæus (fig. 6), som kan ligne Leeb's figur. Man kunne tænke sig, at den danske billedhugger i 1821 nedfældede en masse ideer til apostlene på papir, da han gik i gang med arbejdet, og så senere i 1823, da bestillingen på evangelisterne kom til, fandt et par fraserterede skitser frem og brugte dem til udformningen af de to bozzetti. Tolv kolossalskulpturer var en stor bestilling, og deres udformning gik forholdsvis hurtigt, da de fleste bozzetti stod færdige i løbet af 1821 og de store modeller omkring 1825. Måske var det også gået for hurtigt, for Thorvaldsen kasserede to af modellerne, da de skulle udføres i marmor og udførte ny modeller under sit ophold i Rom 1841-42.²⁰ De to af evangeliststatuerne på

Rotenberg stiller i højere grad end apostelstatuerne spørgsmål om deres autencitet. J. M. Thiele, som i sin biografis danske udgave aftrykker en værkliste, nævner overhovedet ikke evangelisterne, mens der aldrig har været tvivl om, at apostlene var Thorvaldsens egne værker til trods for elevbistanden også i deres tilfælde.

Uden anden kommentar, end at Thorvaldsen i 1827 modtog udnævnelsen til Comthur des Württemberg'schen Ordens, citerer Thiele et brev fra kong Wilhelm I, hvori det blandt andet hedder:

»Die vielen Bemühungen, welche Sie auf die entgegen kommende Weise den unter Ihrer Leitung gefertigten Statuen der Evangelisten gewidmet haben, werden Mir eine angenehme Veranlassung, Ihnen durch Verleihung des Comthur-Kreuzes Meines Ordens der Krone einen Beweis meiner Anerkennung Ihrer ausgezeichneten Verdienste um Ihre Kunst überhaupt, so wie Meines Wohlwollens und Meiner Erkenntlichkeit für obige Bemühungen zu ertheilen.«²¹

Det gode forhold til Württemberg var ikke forbi hermed, hvad både bestillingen på *Schiller-monumentet* og overdragelsen af den store samling gipsafstøbninger efter Thorvaldsens værker til Kunstschule vidner om. Under besøget i Stuttgart 1841 i selskab med familien Stampe blev billedhuggeren behørigt hyldet med fakkeltog, musik og belysning af *Schillerstatuen*. Om Dannecker blev besøgt ved denne

lejlighed er usikkert, hverken baronesse Stampe eller Thiele nævner det, mens Spemann omtaler en sådan visit.²² Mærkeligt nok skriver baronessen heller ikke noget om evangeliststatuerne, kun at det danske rejseselskab var på Rotenberg, »hvor det græske Capel staaer«.²³ Har Thorvaldsen fortiet, at han havde haft en finger med ved tilblivelsen af tre af figurerne?

Noter

1. Just Mathias Thiele: *Thorvaldsens Biographi*, 1-4, Kbh. 1851-56, bd. 2, s. 151, 160-167. Friedrich Eggers: *Christian Daniel Rauch*, 1-4, Berlin 1873-87, bd. 1, s. 88-95. Bjarne Jørnæs: Berlin und Skandinavien, i: *Ethos und Pathos, Beiträge*, Berlin 1990, s. 71-90.
2. Adolf Spemann: *Dannecker*, Berlin und Stuttgart 1909, s. 128-140. Christian von Holst: *Johann Heinrich Dannecker – Der Bildhauer*, Staatsgalerie Stuttgart 1987, s. 403-440.
3. Brev af 15. januar 1815 i Thorvaldsens brevarkiv.
4. Spemann, *op. cit.* (note 2), s. 128-129. En fodnote her opgiver J. N. Zwerger som Danneckers »Zögling«. Tidens tredie store billedhugger, Antonio Canova, besøgte Stuttgart i 1815.
5. Thiele, *op. cit.* (note 1), bd. 3, s. 8-9.
6. Thiele, *op. cit.* (note 1), bd. 3, s. 10, 65-68.
7. Forholdet mellem Thorvaldsen og Freund er belyst i Victor Freund: *Herman Ernst Freunds Levned*, Kbh. 1883, se bl.a. Freunds brev s. 72-74.
8. Thurn und Taxis-eksemplaret af Danneckers Kristus bærer inskriptionen »Durch mich zum Vater«. Om de to billedhuggeres Kristusstatuer se von Holst, *op. cit.* (note 2), s. 364-369, 412-415, og Siegfried Gohr: Die Christusstatue von Thorvaldsen in der Frauenkirche zu Kopenhagen, i: *Bertel Thor-*

- valdsen, Untersuchungen zu seinem Werk und zur Kunst seiner Zeit*, Museen der Stadt Köln 1977, s. 343-365.
9. A. Kestner: *Römische Studien*, Berlin 1850, s. 78.
10. Wolfgang Menzel: *Reise nach Italien im Frühjahr 1835*, Stuttgart und Tübingen 1835, s. 198.
11. De fleste bozzetti findes i Thorvaldsens Museum; den til Jakob den Ældre dog blandt Pietro Teneranis efterladte gipser i Museo di Roma. Se *Bertel Thorvaldsen*, a cura di Elena di Majo, Bjarne Jørnæs, Stefano Susinno, Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Rom 1989-90, s. 182-183, kat. nr. 48.
12. Spemann, *op. cit.* (note 2), s. 137.
13. Spemann, *op. cit.* (note 2), s. 137-138.
14. Spemann, *op. cit.* (note 2), s. 139-140. I apostelstatuerne gjorde Thorvaldsen udstrakt brug af attributer, f.eks. har Johannes sin ørn.
15. Spemann, *op. cit.* (note 2), Anhang s. 118-129.
16. Spemann, *op. cit.* (note 2), Anhang s. 118-119.
17. Spemann, *op. cit.* (note 2), Anhang s. 119-120.
18. Spemann, *op. cit.* (note 2), Anhang s. 120-121.
19. Spemann, *op. cit.* (note 2), Anhang s. 122-124.
20. Det drejer sig om Andreas og Judas Thaddæus.
21. Thiele, *op. cit.* (note 1), bd. 3, s. 323-324.
22. Spemann, *op. cit.* (note 2), s. 150.
23. *Baronesse Stampes Erindringer om Thorvaldsen*. Udgivet af Rigmor Stampe, Kbh. 1912, s. 131.